

Katarzyna Suszkiewicz (Kraków)

Nowa ekspozycja muzealna w Aptece Pod Orłem w krakowskim Podgórzu na tle zmian dziedzictwa żydowskiego całej dzielnicy¹

Wprowadzenie

Poniższa praca ma na celu przedstawienie ekspozycji muzealnej w Aptece Pod Orłem, jednym z Oddziałów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, na tle dziedzictwa żydowskiego całej dzielnicy Podgórze. Tak jak krakowski Kazimierz kojarzony jest z początkami i rozkwitem kultury żydowskiej, tak Podgórze jednoznacznie przywołuje obrazy tragedii Holokaustu. To właśnie w Podgórzu podczas II wojny światowej stworzone zostało getto dla mieszkańców pochodzenia żydowskiego. Zdarzyło się jednak tak, że w getcie tym mieszkał też Tadeusz Pankiewicz – aptekarz, jedyny Polak, któremu pozwolono przebywać na terenie getta przez cały okres jego istnienia. To właśnie historię getta krakowskiego i dzieje życia Pankiewicza są tematem ekspozycji w muzeum – miejscu pamięci Aptece Pod Orłem.

Artykuł został podzielony na trzy części. W pierwszej przedstawiony zostanie szkic historyczny krakowskiej dzielnicy Podgórze, ze szczególnym uwzględnieniem okresu II wojny światowej. Druga część dotyczy obiektów dziedzictwa żydowskiego znajdujących się w Podgórzu, których rewitalizacja znacząco wpłynęła na wizerunek całej dzielnicy. Część trzecia stanowi analizę tytułowej ekspozycji.

I. Podgórze – szkic historyczny

Nazwa Podgórze najprawdopodobniej wzięła się od usytuowania tych terenów i odnosi się do dawnego określenia używanego w dokumentach *sub monte Lassotino*, co tłumaczy się „pod Górą Lasoty”². Średniowieczne Podgórze kojarzone jest z Kopcem Krakusa usypanym w VIII w. n.e. i mającym być według tradycji mogiłą założyciela miasta – Kraka. Drugim obiektem ściśle związanym z najdawniejszymi wzmiankami dotyczącymi tej części

¹ Bardzo dziękuję mojej Koleżance Aleksandrze Kalisz za cenne i krytyczne uwagi dot. pierwszej wersji tego tekstu.

² Najwcześniejsze wzmianki dotyczące Podgórza znajdujemy w dokumentach związanych z nadaniami ziemi króla Kazimierza Wielkiego. J. M. Małecki, *Jeszcze o początkach Podgórza i jego nazwie*, „Rocznik Krakowski”, t. 49 (1978), s. 90.

Krakowa jest kościół św. Benedykta, w pobliżu którego odbywa się tradycyjny wielkanocny festyn „Rękawka”³.

Początki Podgórza jako samodzielnego miasta wiążą się z przejściem tych terenów na mocy traktatów rozbiorowych przez Austrię w XVIII w. W zamierzeniach cesarskich Podgórze miało być ośrodkiem konkurencyjnym dla Krakowa. Te ambitne plany nigdy się nie urzeczywistniły, niemniej jednak graniczne położenie Podgórza pomiędzy szlakami handlowymi oraz decyzja cesarza Józefa II z 1784 r. o nadaniu Podgórzu miana wolnego królewskiego miasta w znacznym stopniu przyczyniły się do rozwoju tych terenów⁴.

Podgórze do dnia dzisiejszego jest kojarzone z dominacją przemysłu nad innymi gałęziami gospodarki. Istniały tutaj cegielnie, fabryki, młyny i duże zakłady rękodzielnicze. Ustawa z 1889 r. zalicza to miasto do 30 większych miast galicyjskich o znaczeniu przemysłowym, co stanowiło znaczne wyróżnienie. Na obszarze tym można wyszczególnić sześć dominujących rodzajów przemysłu: kamieniarski, drzewny, spożywczy, chemiczny, metalowy i odzieżowy. Charakter przemysłowy miasta łatwo można było zauważyć także w strukturze ludności, wśród której przeważali robotnicy, kolejarze i rzemieślnicy. Niewielki odsetek stanowiła inteligencja i drobnomieszczactwo. Sytuacja ta nie uległa znacznej zmianie aż do czasów po II wojnie światowej, gdy dominację przemysłową skumulowano na lewym brzegu Wisły, a konkretnie w powstającej Nowej Hucie⁵.

Tradycje żydowskiego osadnictwa w Podgórzu sięgają średniowiecza jednak dopiero w 1891 r. powstała tutaj Żydowska Gmina Wyznaniowa, która stała się najważniejszą instytucją kreującą życie podgórskich Żydów. Od 1888 r. Żydzi posiadali cmentarz przy ulicy Jerozolimskiej, a w latach 90-tych XIX w. powstała łaźnia rytualna. Trudu budowy synagogi nie podjęto ze względu na liczne domy modlitwy, które istniały w Podgórzu oraz bardzo wysoki potencjalny koszt inwestycji⁶. Jedną z bardziej znanych modlitewni jest tak zwana synagoga Zuchera przy ulicy Węgierskiej. Neogotycki budynek został wzniesiony w latach 1879-1881. W czasie II wojny światowej w budynku ukryto przedmioty kultu, które podczas likwidacji getta zostały rozgrabione. Po wojnie synagogę przekształcono w Zakład Doskonalenia Zawodowego, a od 1997 r. pomieszczenia wykorzystuje Galeria Starmach⁷.

Najwięcej Żydów podgórskich trudniło się handlem i rzemiosłem (blacharstwo, krawiectwo, szklarstwo, usługi złotnicze, jubilerskie i zegarmistrzowskie). Pośród wyznawców religii mojżeszowej znajdowali się także prawnicy, lekarze i szynkarze.

Wydarzeniami niezwykle istotnymi dla historii Podgórza były utworzenie Księstwa Warszawskiego z ziem II i III zaboru pruskiego oraz układ pokojowy podpisany w pałacu cesarskim w Schönbrunn w dniu 14 października 1809 r., włączający do Księstwa ziemie

³ Według tradycji lud miał usypać mogiłę Kraka nosząc ziemię na kopiec gołymi rękami lub w rękawach ubrań stąd pochodzenie nazwy Rękawka. Rękawka stanowiła obrzęd kultu zmarłych, a na Kopcu Krakusa aż do połowy XIX wieku urządzano stypy pogrzebowe. M. Rożek, *Mitologia Krakowa*, Kraków 2008, s. 181-182.

⁴ R. Kielkowski, *Historie spod Kopca Krakusa*, Kraków 1972, s. 65-66.

⁵ Tamże, s. 178-188.

⁶ Ł. T. Sroka, *Duchowość żydowska w Podgórzu. Różnorodność, zaangażowanie, napięcia*, [w:] *Z dziejów duchowości i tolerancji religijnej w Podgórzu. Materiały VII Sesji Podgórskiej*, Kraków 2007.

⁷ *Podgórze: przewodnik po Podgórzu, prawobrzeżnej dzielnicy Krakowa*, red. J. Salwiński, Kraków 2004, s. 58.

zagarnięte przez Austrię. Ta ostatnia data to jednocześnie symboliczny powrót Podgórze na łono ojczyzny i Krakowa. W latach 1809-1815 tereny te funkcjonowały jako IV dzielnica Krakowa w granicach Księstwa Warszawskiego. Kongres wiedeński zdecydował o przynależności Podgórze do Austrii, a z Krakowa uczynił „wolne, niepodległe i ściśle neutralne” miasto⁸.

Pomysł połączenia Podgórze i Krakowa został wysunięty już w drugiej połowie XIX w. przez Józefa Dietla, pierwszego prezydenta Krakowa wybranego w wyborach samorządowych, jednak dopiero prezydent Juliusz Leo zrealizował te plany. W dniu 4 lipca 1915 r. na III Moście, łączącym Kraków z Podgórzem, spotkali się prezydent Krakowa – Juliusz Leo oraz Franciszek Maryewski – ostatni burmistrz Podgórze. W uroczystości wzięli udział wyżsi dostojnicy Galicji z namiestnikiem kraju na czele⁹. W ten oto sposób urzeczywistniła się wizja Juliusza Leo o Wielkim Krakowie a Podgórze stało się X dzielnicą Krakowa¹⁰.

Połączenie obu organizmów miejskich nie pociągnęło za sobą natychmiastowego połączenia gmin żydowskich. Autonomiczna gmina w Podgórze istniała aż do lipca 1936 r., kiedy Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego zarządziło połączenie obu gmin. Podobnie jak radni podgórzscy byli niechętni, taką samą rezerwą cechowali się członkowie Gminy Żydowskiej w Podgórze na myśl o połączeniu z Krakowem¹¹.

Okres międzywojenny to czas powolnej integracji Podgórze z Krakowem. W 1925 r. rozebrano stary most Podgórze, a w 1933 r. udostępniono nowy most u wylotu ulicy Krakowskiej, który nazwano na cześć Marszałka Józefa Piłsudskiego jego imieniem. Przemysłowa część Podgórze rozwijała się zwłaszcza w okolicach Zabłocia i Bonarki, jednak brakowało wielkich inwestycji, jakie miały miejsce przed wybuchem I wojny światowej. Podgórze liczyło około 30 000 mieszkańców, w tym około 10 000 pochodzenia żydowskiego¹².

W dniu 6 września 1939 r. do Krakowa wkroczyły wojska niemieckie. Władze zaczęły systematycznie wprowadzać szykany i zarządzenia antyżydowskie. Restrykcje te dotyczyły wszystkich dziedzin życia, od wyglądu zewnętrznego (nakaz noszenia opasek z gwiazdą Dawida), poprzez pracę (oznakowanie sklepów, zakaz wykonywania wolnych zawodów) aż po ograniczenia wolności osobistej (zakaz opuszczania miejsca zamieszkania, przebywania na Plantach i w Rynku czy zakaz jazdy koleją). W dniu 8 września 1939 r. została także utworzona Rada Żydowska (*Judenrat*), która miała pełnić funkcję pośredniczącą pomiędzy niemieckim okupantem a żydowskimi mieszkańcami Krakowa. *Judenrat* podlegał Gestapo a po utworzeniu Generalnej Guberni znalazł się w zakresie kompetencji Działu Spraw Ludności i Opieki przy rządzie GG¹³. W grudniu 1939 r. wprowadzono rozporząd-

⁸ R. Kielkowski, dz. cyt., s. 103.

⁹ J. Żółciak, *Połączenie czy przyłączenie? Podgórze i jego dorobek na tle Wielkiego Krakowa w 1915 roku*, [w:] *W 90. Rocznice połączenia Podgórze i Krakowa. Materiały VI Sesji Podgórzeńskiej*, Kraków 2005, s. 69-89.

¹⁰ C. Bąk-Koczarska, *Juliusz Leo i jego Wielki Kraków*, [w:] *W 90. Rocznice połączenia Podgórze...*, s. 11-35.

¹¹ Ł. T. Sroka, *Żydzi podgórzscy. Kondycja społeczna i ekonomiczna*, „Rocznik Krakowski”, t. 72 (2006), s. 173-180.

¹² *Podgórze: przewodnik po Podgórze...*, s. 16.

¹³ K. Zimmerer, *Zamordowany świat. Losy Żydów w Krakowie 1939-1945*, Kraków 2004, s. 14-15.

dzenie, które zobowiązywało Żydów (także ochrzczonych) pomiędzy 14. a 60. rokiem życia do przymusowej pracy¹⁴.

W kwietniu 1940 roku generalny gubernator Hans Frank wydał rozkaz wysiedlenia Żydów z Krakowa, który miał się stać *judenrein* (wolny od Żydów). W wyniku wysiedleń w mieście pozostało około 16 tysięcy osób z ponad 68 tysięcznej społeczności żydowskiej¹⁵.

W marcu 1941 r. utworzone zostało getto nazywane eufemistycznie „żydowską dzielnicą mieszkaniową” (*Jidiszer wojnbecirk*)¹⁶. Obejmowało ono obszar 20 hektarów, 15 ulic oraz 320 przeważnie parterowych i jednopiętrowych domów. Getto rozciągało się na prawym brzegu Wisły między Rynkiem Podgórskim, Krzemionkami a linią kolejową Kraków – Płaszów. Teren ten został otoczony drutem kolczastym i drewnianym parkanem, a od kwietnia 1941 r. ceglany murem o wysokości 3 metrów, zwieńczonym motywem żydowskich nagrobków¹⁷.

Do żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej prowadziły 4 bramy. Główne wejście znajdowało się przy Rynku Podgórskim, strzeżone przez policjantów niemieckich, Ukraińców, policję granatową i wewnętrzny *Ordnungsdienst* (Żydowską Służbę Porządkową, zwaną również policją żydowską). Przez tę bramę przejeżdżały samochody i tramwaj nr 3. Brama nr 2 przy ulicy Limanowskiego (dawnej Tarnowskiej) przeznaczona była dla pojazdów mechanicznych, zmotoryzowanych kolumn i oddziałów wojska. Brama nr 3 znajdowała się pomiędzy ulicami Lwowską (Salinarną), a Dąbrowskiego, a brama nr 4 przy Placu Zgody (obecnie Placu Bohaterów Getta). To właśnie ta ostatnia brama była najmniej strzeżona i tędy udawało się szmuglować żywność do getta¹⁸.

Do dnia 15 marca 1941 r. wszyscy Polacy zamieszkujący teren przyszłego getta mieli przenieść się do pożydowskich mieszkań na Kazimierzu. Mieszkania po Żydach w lepszych dzielnicach otrzymywały rodziny niemieckie. Przestrzeń w podgórskim getcie była niezwykle ograniczona; stosowano przydział 1 izba na 4 osoby lub 1 okno na 3 osoby, co przeciętnie dawało 2m² na osobę¹⁹. Przed wojną w wyznaczonych granicach mieszkało 3000 osób, podczas istnienia getta było tu 12 000 osób z prawem pobytu oraz 3000 osób mieszkających nielegalnie²⁰.

Poza gettem pozwolono zostać Żydom posiadającym obywatelstwo państw neutralnych, których było wówczas około dwustu. Mogli oni nawet przez jakiś czas poruszać się po Krakowie bez opasek z gwiazdą Dawida. Wielu Żydów wyprowadziło się z Krakowa, ale zamieszkało na tyle blisko, by nie tracić kontaktu z rodziną i przyjaciółmi²¹.

¹⁴ Tamże, s. 31.

¹⁵ A. Pióro, *Getto krakowskie 1941-1943. Przewodnik po terenie byłego getta*, Kraków 2005, s. 3.

¹⁶ Napis był wykonany w języku jidysz pisany za pomocą liter hebrajskich. Zgodnie z zarządzeniem okupanta jidysz był oficjalnym językiem getta krakowskiego. K. Zimmerer, *Getto*, [w:] *Kraków – czas okupacji 1939-1945*, red. M. Bednarek, E. Gawron, G. Jeżowski, B. Zbroja, K. Zimmerer, Kraków 2010, s. 288.

¹⁷ K. Zimmerer, *Zamordowany świat...*, dz. cyt. s. 58-63; J. Aleksandrowicz, *Kartki z dziennika doktora Twardego*, Kraków 2001, s. 31.

¹⁸ A. Pióro, *Getto krakowskie 1941-1943...*, s. 3-4; K. Zimmerer, *Zamordowany świat...*, s. 64-65.

¹⁹ A. Pióro, *Getto krakowskie...*, s. 4.

²⁰ K. Zimmerer, *Zamordowany świat...*, s. 60-61.

²¹ Tamże, s. 58.

Do getta przeniesiono wszystkie istniejące żydowskie instytucje: Gminę Żydowską, samopomoc społeczną, sierocińce, domy opieki i szpitale. Przy ulicy Limanowskiego, w budynku nr 2, funkcjonował *Judentrat*, której zadaniem było wypełnianie niemieckich poleceń, organizowanie służby porządkowej, oznakowanie przedsiębiorstw i rejestracja osób na deportacje, ale przede wszystkim zapewnienie żywności i opieki lekarskiej dla mieszkańców. Członkowie rady i ich rodziny podczas pierwszych deportacji nie podlegali wysiedleniu, a budynki urzędu nie były przeszukiwane²².

Żydzi pracowali w getcie w dwóch niemieckich przedsiębiorstwach. Jednym z nich była Fabryka Naczyń Emaliowanych należąca do Oskara Schindlera przy ulicy Lipowej, drugim zakłady krawieckie Juliusa Madritscha mieszczące się w budynku nr 3 przy Rynku Podgórskim. W zakładach tych warunki pracy były znacznie lepsze niż gdzie indziej, pracownicy mieli dwie kuchnie oraz większe racje żywnościowe. Za przyzwoleniem Madritscha szmuglowano także żywność na wozach dostawczych²³.

W getcie odbyły się dwie zorganizowane akcje wysiedleńcze, w czerwcu i październiku 1942 r., podczas których mieszkańców deportowano do obozu zagłady w Bełżcu²⁴. Podczas deportacji dokonywano także egzekucji na miejscu. W trakcie październikowej deportacji zamordowano około 600 osób²⁵. Obie akcje zakończyły się pomniejszeniem obszaru getta, w grudniu 1942 r. zostało podzielone na getto A, w którym mieszkały osoby zdolne do pracy i getto B, gdzie mieszkali ci, którzy pracować już nie mogli. W tym samym czasie rozpoczęto budowę obozu pracy przymusowej w położonym w niedalekiej odległości Płaszowie. Do likwidacji getta doszło w marcu 1943 r. Około 6000 mieszkańców wysiedlono do obozu pracy w Płaszowie. W czasie likwidacji zamordowano około 3000 osób a część trafiła do obozu w Auschwitz-Birkenau²⁶.

Po II wojnie światowej Podgórze stało się podmiotem niekorzystnych przekształceń przestrzennych. Lekceważenie historycznych dokonań miasta wyrażało się przez burzenie kamienic, gmachów, chaos architektoniczny i dewastację terenów zielonych. W latach 50-tych zniszczono unikatowe forty Krakus i Krzemionki, a także wiele innych umocnień dawnej Twierdzy Kraków stworzonej przez Austriaków. Przebudowano także płytę Rynku Podgórskiego, jednakże zrealizowano tę inwestycję niezgodnie z pierwotnym założeniem²⁷. Ważniejszymi projektami, jakie zrealizowano w czasach powojennych są hala sportowa KS „Korona” wraz ze stadionem i pawilonem sportowym zbudowana w 1958 r. oraz ośrodek Telewizji Kraków wzniesiony na Krzemionkach w 1968 r.²⁸ Wysoce negatywne tenden-

²² A. Pióro, *Getto krakowskie...*, s. 21; K. Zimmerer, *Getto*, [w:] *Kraków...*, s. 289.

²³ A. Pióro, *Getto krakowskie...*, s. 22-23.

²⁴ R. Kuwałek, *Deportacje Żydów krakowskich do obozu zagłady w Bełżcu – 1942 rok*, [w:] *Apteka pod Orłem. Historia i pamięć*, red. J. Gryta, R. Kuwałek, A. Pióro i in., Kraków 2013, s. 13-51.

²⁵ K. Zimmerer, *Getto*, [w:] *Kraków...*, s. 313

²⁶ A. Pióro, *Getto krakowskie...*, s. 6.

²⁷ J. Żółciak, *Wolne Królewskie Miasto Podgórze. Płaszów-Rybitwy-Przewóz. Zarys przemian historycznych*, Kraków 1996, s. 138-141.

²⁸ S. Świątek, *Podgórze w polityce zagospodarowania Krakowa w okresie po II wojnie światowej*, [w:] *W 90. Rocznice połączenia Podgórze...*, s. 191-197.

cje zostały częściowo odwrócone dopiero w latach 70-tych, kiedy to na temat Podgórza rozpoczęto zakrojone na szeroką skalę badania urbanistyczne i architektoniczne.

Do 1991 r. Podgórze było dzielnicą administracyjną Krakowa. Po reformie administracyjnej obszar ten został podzielony na sześć dzielnic samorządowych: Dębniki, Łagiewniki-Borek Fałęcki, Swoszowice, Podgórze Duchackie, Bieżanów-Prokocim oraz Podgórze.

II. Podgórze – rewitalizacja dziedzictwa żydowskiego

Podobnie jak lata 90-te XX w. związane są z intensywną rewitalizacją²⁹ i zmianą wizerunku dawnej krakowskiej dzielnicy żydowskiej Kazimierz³⁰ tak obecnie mamy do czynienia z podobnymi procesami w Podgórzu. Warto zwrócić szczególną uwagę na te obiekty, które były odnowione w ostatnich latach i w znacznym stopniu przyczyniły się do zmiany wizerunku całej dzielnicy Podgórze. Obiektami takimi są niewątpliwie dzisiejszy Plac Bohaterów Getta, kompleks muzealny przy ulicy Lipowej oraz tytułowa Apteka Pod Orłem. Nie można pominąć działań mających na celu zagospodarowanie byłego obozu koncentracyjnego w Płaszowie, jednak działania te w chwili obecnej utknęły w martwym punkcie.

Oprócz rewitalizacji konkretnych obiektów podjęto działania mające na celu upamiętnienie historii getta w przestrzeni dzielnicy Podgórze. W październiku 2012 r. na obszarze dawnego getta Gmina Miejska Kraków zainstalowała siedem tablic wytyczających Szlak Pamięci Getto 1941-1943. Inicjatorem tych działań był Adam Aptowicz, dawny mieszkaniec getta, obecnie piastujący funkcję koordynatora Towarzystwa Przyjaźni Izrael-Polska ds. upamiętniania zbrodni niemieckich³¹.

Historia podgórskiego Małego Rynku, późniejszego Placu Zgody, a od 1948 r. noszącego nazwę Placu Bohaterów Getta sięga lat 80-tych XIX w., kiedy pełnił on rolę targowiska³². Wraz z upływem czasu mieszkańcy starali się o uzyskanie zgody na przebudowy pomieszczeń parterowych znajdujących się przy placu oraz utworzenie w nich sklepów. Jednym z właścicieli, który uzyskał koncesję był Józef Pankiewicz, który otworzył aptekę w budynku narożnym przy Małym Rynku nr 20 (dzisiaj nr 18)³³. Do wzmocnienia pozycji placu przyczyniła się budowa tak zwanego III Mostu łączącego Kraków z Podgórzem w 1913 r.³⁴ Od 1931 r. na Placu Zgody funkcjonował dworzec autobusowy linii międzymiastowej, która łączyła Kraków z miejscowościami Podkarpacia. Budynek dworca „Karpaty” wykonano

²⁹ Rewitalizacja rozumiana tutaj jako ogół działań mających na celu ożywienie danej przestrzeni i aktywizację ekonomiczno-społeczną mieszkańców.

³⁰ M. A. Murzyn, *Kazimierz. Środkowoeuropejskie doświadczenie rewitalizacji*, Kraków 2006; M. Murzyn-Kupisz, *Przywracanie pamięci czy masowa konsumpcja? Dylematy odkrywania żydowskiego dziedzictwa kulturowego krakowskiego Kazimierza*, [w:] *Przywracanie pamięci. Rewitalizacja zabytkowych dzielnic żydowskich w miastach Europy Środkowej*, red. M. Murzyn-Kupisz, J. Purchla, Kraków 2008, s. 363-398.

³¹ *Siedem tablic-blizn po getcie w Podgórzu*, http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,12923046,Siedem_tablic_blizn_po_getcie_w_Podgorzu.html [4.06.2013].

³² A. Pióro, *Plac Bohaterów Getta – zarys historii*, [w:] *Plac Bohaterów Getta*, red. M. Jafiszow, P. Kubisztal, G. Szydło, Kraków 2010, s. 10.

³³ Kamienica nosiła nr 182 (spisowy), a nr 20 odnosił się jedynie do numeracji względem Małego Rynku. Józef Pankiewicz zdecydował się na otwarcie apteki na Małym Rynku, gdyż przy głównym Rynku Podgórskim funkcjonowały już dwie apteki. A. Pióro, *Apteka pod Orłem. Przewodnik*, Kraków 2009, s. 4-5.

³⁴ Tenże, *Plac Bohaterów Getta...*, [w:] *Plac...*, s. 14-15.

według projektu architekta Adolfa Siódmaka. Tutaj także znajdowała się pętla autobusu nr 3 łączącego Podgórze z Piaskami Wielkimi³⁵.

Plac Zgody był miejscem selekcji oraz poprzedzającej wysiedlenie koncentracji Żydów. Znajdował się na granicy getta, w pobliżu bramy nr 4, co powodowało, że był pod stałą obserwacją policji, zarówno niemieckiej jak i granatowej. Posterunek policji mieścił się w budynku dworca³⁶. Dwoma znaczącymi miejscami była wspomniana już apteka Pankiewicza oraz kamienica pod numerem 6, gdzie mieściła się siedziba krakowskiej Żydowskiej Organizacji Bojowej³⁷.

Po wojnie przywrócono na placu ruch autobusowy, otwierano nowe sklepy i starano się wyprzeć pamięć o getcie na przykład przez otwarcie w pomieszczeniach Apteki Pod Orłem baru. Aż do 2003 r. funkcjonowała na Placu pętla tramwajowa³⁸. Dwa lata później zrealizowano projekt architektoniczny autorstwa Piotra Lewickiego i Kazimierza Łataka³⁹, który przywrócił pamięć historii tego miejsca. Obecnie na placu ustawiono 68 krzeseł z żeliwa i brązu. Ich liczba odwołuje się do ilości tysięcy żydowskich mieszkańców Krakowa przed wojną. Jak mówią sami twórcy inspiracją dla projektu były wspomnienia Tadeusza Pankiewicza *Apteka w getcie krakowskim*: „Z archiwalnych filmów i zdjęć, ze wspomnień tych, którzy przeżyli, odczytaliśmy historię getta jako ciąg przeprowadzek. Na fotografiach widać chodzących po ulicach obładowanych ludzi, noszą pudła, meble, ciągną wozy i wózki. Po likwidacji getta w 1943 roku, na Plac Zgody trafiły niepotrzebne sprzęty – wymowny ślad nieobecności ich właścicieli: „Na Placu Zgody niszczeje nieprzeliczona ilość szaf, stołów, kredensów i innych mebli, przenoszonych nie wiadomo już po raz który z miejsca na miejsce” – opisywał aptekarz Tadeusz Pankiewicz. Postanowiliśmy całym wnętrzem placu opowiedzieć o historii tego miejsca. Pamięć o tych, których już nie ma, wyrażona jest przez nagromadzenie zwykłych przedmiotów. Krzesła, studnia z pompą, kosze na śmieci, wiaty przystanków tramwajowych, stojaki na rowery, nawet znaki drogowe, oprócz codziennych funkcji użytkowych nabrały aspektu symbolicznego”⁴⁰.

Niezwykłość tego projektu polega na zaangażowaniu mieszkańców, przechodniów czy turystów. Krzeseł można dotknąć, można na nich usiąść i nie stanowi to, w zamierzeniu twórców, profanacji pamięci, a wręcz jest nawiązaniem kontaktu z przeszłością, z tragiczną

³⁵ Tamże, s. 16.

³⁶ Tamże, s. 20.

³⁷ Organizacja ta powstała w drodze porozumienia między syjonistyczną organizacją młodzieży szkolnej „Akiba”, organizacją syjonistyczno-socjalistyczną „Dror-Frajhajt” oraz grupą młodzieży z Polskiej Partii Robotniczej. ŻOB był przeciwny działaniom *Judenratu* i *Ordnungsdienstu*. Jego przywódcy nawoływali do działań dywersyjnych i lekceważenia rozkazów okupanta mimo, iż zdawali sobie sprawę z dysproporcji sił. Krakowski ŻOB jest najbardziej znany z ataku na kawiarnię niemiecką „Cyganeria” w dniu 22 grudnia 1942 r. Po tej akcji większość bojowników aresztowano, ostatni zostali zatrzymani w marcu 1943 r. Za: A. Pióro, *Getto krakowskie...*, s. 12-13; K. Zimmerer, *Getto*, [w:] *Kraków...*, s. 309.

³⁸ J. Gryta, *Polityka pamięci w Krakowie. Pomniki, tablice, obeliski sprzed roku 1989 poświęcone Zagładzie Żydów*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 162.

³⁹ Projekt ten wygrał w konkursie ogłoszonym przez Krakowski Oddział Stowarzyszenia Architektów Polskich na zlecenie Urzędu Miasta Krakowa. W 2006 r. jury międzynarodowej Europejskiej Nagrody dla Przestrzeni Publicznej obradujące w Barcelonie przyznało nagrodę projektowi Lewickiego i Łataka. P. Lewicki, K. Łatak, *Nowy Plac Zgody*, [w:] *Plac...*, s. 35-43.

⁴⁰ Materiały własne. Wywiad z P. Lewickim i K. Łatakem, Kraków, 07.05.2009.

historią mieszkańców getta. W tym aspekcie wpisuje się w tradycję tak zwanych *counter-monuments* (anty-pomników)⁴¹.

Niektóre z krzesel są zwrócone w stronę miejsc szczególnie istotnych dla historii getta jak zaułek, gdzie rozstrzelano mieszkańców czy Fabryka Naczyń Emaliowanych. Wspomniana Fabryka jest kolejnym miejscem, które zostało w całości zrewitalizowane w ostatnich latach.

Na Zabłociu przy ulicy Lipowej 4 znajduje się kompleks zabudowań fabrycznych. W marcu 1937 r., na tym miejscu została założona pierwsza Małopolska Fabryka Naczyń Emaliowanych i Wyrobów Blaszanych „Rekord”. Już po dwóch latach ogłoszono upadłość fabryki, natomiast w listopadzie 1939 r. na podstawie pisma powierniczego miejsce to przejął Oskar Schindler. W 1940 r. fabryka stała się jego własnością i zmieniła nazwę na *Deutsche Emailwarenfabrik* (potocznie zwana Emalią lub Emaliernią)⁴².

Początkowo w fabryce pracowało 300 Polaków, ale z czasem zaczęto zatrudniać także Żydów. W 1944 r. liczba tych ostatnich wynosiła 1100 osób. W Emalii produkowano patelnie, garnki kuchenne oraz menażki na potrzeby Wehrmachtu. Od 1941 r. fabryka była również zakładem zbrojeniowym.

W maju 1943 r. miejsce fabryki zostało przekształcone w podobóz obozu Płaszów. Kolejnymi komendantami byli: Albert Hujar, Eberhard Behr i Edmund Zdrojewski⁴³. Funkcje wartownicze pełniły formacje ukraińskie i żydowscy *Odemani* (pracownicy Żydowskiej Służby Porządkowej). Nie bez znaczenia była działalność Placówki Pomocy dla Żydów (*Judische Unterstutzung Stelle*) kierowanej przez doktora Michała Weicherta. Warunki życia były znacznie lepsze niż w Płaszowie, przede wszystkim dlatego, że więźniowie dostawali większe racje żywnościowe oraz mieli blisko do pracy.

W sierpniu 1944 r. 700 mężczyzn i 160 kobiet zostało odesłanych do obozu w Płaszowie a stamtąd do innych obozów koncentracyjnych. We wrześniu Inspektorat Obozów Koncentracyjnych wyraził zgodę na wywiezienie 1000 żydowskich robotników do nowej fabryki zbrojeniowej w Brünnlitz na Morawach. Osoby uratowane przez Schindlera przeżyły aż do wkroczenia Rosjan na teren obozu w Brünnlitz w dniu 10 maja 1945 r.⁴⁴

Schindler wyposażony w list od swoich pracowników opisujący jego działania podczas Holokaustu opuścił Czechosłowację i wyjechał do Argentyny. Po pewnym czasie wrócił do Niemiec, gdzie osiadł na stałe. W 1963 r. został uhonorowany medalem Sprawiedliwy wśród Narodów Świata przez Instytut Yad Vashem w Jerozolimie. Zmarł w 1974 r. i zgodnie z ostatnią wolą został pochowany na katolickim cmentarzu na Górze Syjon w Jerozolimie⁴⁵.

⁴¹ Definicja anty-pomnika ukuta przez Jamesa E. Younga w latach 90-tych XX w. J. E. Young, *The Texture of Memory. Holocaust Memorials and Meaning*, Yale University Press 1993.

⁴² A. Skotnicki, *Oskar Schindler w oczach uratowanych przez siebie Żydów krakowskich*, Kraków 2007, s. 55; A. Marszałek, M. Bednarek, *Fabryka Emalia Oskara Schindlera. Przewodnik*, Kraków 2010; E. Gawron, *Oskar Schindler, Fabryka Naczyń Emaliowanych i jej pracownicy*, [w:] *Kraków...*, s. 336-357.

⁴³ K. Zimmerer, *Getto*, [w:] *Kraków...*, s. 236.

⁴⁴ A. Skotnicki, dz. cyt., s. 55-59.

⁴⁵ A. Marszałek, M. Bednarek, dz. cyt., s. 8.

W roku 1982 wydana została książka pod tytułem *Schindler's Ark* (późniejsze dodruki wychodziły już pod zmienionym tytułem *Schindler's List*) napisana przez australijskiego pisarza Thomasa Keneally'ego. Dowiedział się on o Oskarze Schindlerze przypadkiem, w sklepie z galanterią skórzaną w Beverly Hills prowadzonym przez ocalonego – Leopolda Pfefferberga. Na podstawie książki powstał w 1993 r. film pod tym samym tytułem reżyserowany przez Stevena Spielberga. Obraz ten został nagrodzony siedmioma statuetkami Oskarów przez Amerykańską Akademię Sztuki i Wiedzy Filmowej (*Academy of Motion Picture Arts and Sciences*).

Zarówno książka jak i film niewątpliwie miały ogromny wpływ na turystykę. Kraków stał się miastem znanym na całym świecie, ściągало do niego coraz więcej osób, by zobaczyć miejsca pokazane w filmie, zetknąć się z wojenną historią. Popularność wpłynęła znacznie na procesy rewitalizacyjne na Kazimierzu⁴⁶. Była Fabryka Schindlera na Lipowej przez długi czas oferowała turystom jedynie zamkniętą bramę (w latach 1948-2002 obiekty wykorzystywała wytwórnia podzespołów komunikacyjnych „Telpod”), przed którą turyści uwieczniali się na fotografiach. Z czasem i to zaczęło się zmieniać, gdy w 2005 r. tereny dawnego zakładu przejęło miasto.

Najwięcej kontrowersji wzbudzały pomysły na zagospodarowanie budynków, które ostatecznie zakończyły się decyzją o utworzeniu dwóch niezależnych od siebie muzeów: Muzeum Pamięci (jako oddziału Muzeum Historycznego Miasta Krakowa) oraz Muzeum Sztuki Współczesnej. Decyzja o podziale budynków fabryki pomiędzy te dwie instytucje została podjęta przez Radę Miasta Krakowa. Muzeum Miejsca mieści w budynku frontowym, tam, gdzie w czasie istnienia Emalii była siedziba administracji fabryki. Ekspozycja muzealna poświęcona jest historii okupowanego Krakowa, ze szczególnym uwzględnieniem historii miejsca – Fabryki Naczyń Emaliowanych oraz postaci Oskara Schindlera. Natomiast dawne hale fabryczne, po przebudowie przez wyłonioną w konkursie grupę włoskich architektów z pracowni Claudio Nardi Architetto, zostały zaadaptowane na potrzeby Muzeum Sztuki Współczesnej⁴⁷.

Od 11 czerwca 2010 roku w Muzeum Miejsca funkcjonuje wystawa pt. „Kraków – czas okupacji 1939-1945”. Pierwsze piętro budynku zostało podzielone na pięć segmentów: Kraków i Krakowianie w dwudziestoleciu międzywojennym, wybuch wojny i Kampania Wrześniowa, Generalne Gubernatorstwo i Kraków jako jego stolica, Ulice Miasta i Dworzec oraz system terroru i represji. Na drugim piętrze prezentowane są materiały dotyczące sytuacji Żydów w okupowanym Krakowie, fabryki i postaci Oskara Schindlera, życia rodzinnego podczas okupacji, obozu w Płaszowie, propagandy a także ostatnich miesięcy okupacji i momentu wyzwolenia Krakowa. Na samym końcu ekspozycji znajduje się instalacja artystyczna – sala wyborów, która ma stanowić miejsce kontemplacji i zadumy. Każda oso-

⁴⁶ Zdjęcia do filmu robione były właśnie na Kazimierzu, który w tym czasie wyglądem bardziej przypominał zrujnowane wojenne getto niż Podgórze.

⁴⁷ Materiały własne. Wniosek do Urzędu Miasta Krakowa dotyczący dziedzictwa żydowskiego zlokalizowanego w dzielnicy Podgórze oraz jego wykorzystania przez UMK, K. Suszkiewicz, 2008.

ba zwiedzająca muzeum ma okazję zapoznać się z różnymi postawami prezentowanymi przez Krakowian podczas wojny, od szmalcowników do Sprawiedliwych.

Najważniejszym założeniem koncepcji plastycznej było pokazanie spójnej historii miasta widzianej oczami zwykłego mieszkańca. Historia ta ma stać się opisem zdarzeń tworzonych przez konkretnych ludzi. Zgodnie z założeniami projektantów fabryka Schindlera (wszystkie jej przestrzenie, łącznie z holem, klatkami schodowymi i podwórkiem) ma zmienić się w fabrykę wspomnień, ma przenieść turystów w czas wojny i okupacji w Krakowie⁴⁸.

W czterdziestu pięciu przestrzeniach muzealnych wykreowana została narracja, na którą składają się dokumentalne zdjęcia, relacje świadków historii, prezentacje multimedialne, filmy i dokumenty. Nowoczesną formę przekazu zapewniono poprzez użycie licznych multimediiów (30 interaktywne stanowiska z monitorami dotykowymi, 70 ścieżek dźwiękowych i 15 wideoprojektorów). Za pomocą powyższych środków opowiedziana została historia mieszkańców okupowanego Krakowa, zarówno polskich jak i żydowskich, a także działania niemieckiego okupanta.

Najważniejsze momenty w historii miasta zostały wyróżnione przez „maszyny czasu” – stemplownice, w których każdy zwiedzający może odbić pieczęć z danym wydarzeniem i zabrać ze sobą „dokument czasu”⁴⁹.

W 2007 r. rozstrzygnięto konkurs na projekt budynku Muzeum Sztuki Współczesnej. Konkurs wygrali włoscy architekci: Claudio Nardi oraz Leonard Maria Proli. Projekt zakładał zaadaptowanie sześciu hal fabrycznych oraz wybudowanie jednego nowego budynku, co daje około 10 000 m² powierzchni użytkowej. Prace budowlane rozpoczęto w grudniu 2009 r. Koszt budowy wyniósł ponad 70 milionów złotych, z czego 35 milionów pochodziło ze środków unijnych w ramach Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego na lata 2007-2013 „Fundusze Europejskie dla Małopolski”.

Cele jakie stawia sobie Muzeum Sztuki Współczesnej to: „przedstawianie sztuki dwóch ostatnich dziesięcioleci w kontekście powojennej awangardy i konceptualizmu oraz wyjaśnianie sensu tworzenia sztuki poprzez wskazywanie jej poznawczo-etycznych wartości i powiązań z codziennością”⁵⁰.

Podczas uroczystości otwarcia Muzeum Sztuki Współczesnej w dniu 19 maja 2011 r. zaprezentowano sześć wystaw inauguracyjnych: Historia w sztuce, Kolekcja MOCAK-u, Nagroda Fundacji Vordemberge-Gildewart, Maurycy Gomulicki. Bibliophilia, Biblioteka Mieczysława Porębskiego, ALIAS: Madeleine Sante” – wystawa programowa Miesiąca Fotografii w Krakowie⁵¹.

Trzecim miejscem, które miało zostać poddane rewitalizacji jest były nazistowski obóz koncentracyjny Płaszów. Jesienią 1942 r. utworzono obóz pracy przymusowej dla Żydów

⁴⁸ M. Bednarek, *Kraków – czas okupacji 1939-1945. Zarys koncepcji wystawy*, [w:] *Kraków...*, s. 36-55.

⁴⁹ Materiały Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, http://www.mhk.pl/oddzialy/fabryka_schindlera [29.05.2013].

⁵⁰ Muzeum Sztuki Współczesnej, <http://www.mocak.com.pl> [29.05.2013].

⁵¹ Tamże.

zwany do dnia dzisiejszego obozem Płaszów. Był on jednym z trzech „Żydowskich Obozów Pracy” utworzonych pod Krakowem i nosił nazwę *Julag I*. W Prokocimiu, przy ulicy Cmentarnej i Bieżanowie, na osiedlu Gaj, istniały pozostałe dwa obozy (odpowiednio *Julag II* i *Julag III*). W połowie 1943 r. obóz w Płaszowie został przekształcony w filię obozu koncentracyjnego na Majdanku, a w styczniu 1944 r. stał się samodzielnym obozem koncentracyjnym⁵².

Obóz w Płaszowie powstał na terenie dwóch żydowskich cmentarzy. Stary cmentarz podgórski przy ulicy Jerozolimskiej 25 leżał na terenie dawnego miasta Podgórze, połączonego z Krakowem w 1915 r. Po połączeniu, w Podgórzu powstała odrębna Gmina Żydowska, w której jurysdykcji pozostawało to miejsce. Miejsce pod cmentarz przy ulicy Abrahama 3 zostało wykupione przez kazimierską Gminę Żydowską, kiedy zabrakło miejsca na cmentarzu przy ulicy Miodowej. W trakcie budowy obozu tereny obu cmentarzy zostały zniwelowane, natomiast kamienie nagrobne posłużyły do utwardzenia dróg i stworzenia podmurówek pod baraki. Cały teren objęty budową obejmował 10 hektarów i w zamyśle miał pomieścić baraki dla od 2000 do 4000 Żydów⁵³.

Z czasem jednak teren obozu rozrósł się obejmując przestrzeń 80 hektarów pomiędzy ulicami Wielicką, Swoszowicką i Pańską. Otoczony był podwójnymi zasiekami z drutu kolczastego o długości 4 kilometrów oraz dwunastoma wieżami strażniczymi wyposażonymi w reflektory i karabiny maszynowe⁵⁴.

Obóz był podzielony na trzy główne części: strefę mieszkalną i administracyjną dla Niemców (komendantura, wille oficerów SS, lazaret SS), strefę produkcji (drukarnia, magazyny ubrań i mienia żydowskiego, pralnie, warsztaty samochodowe, ślusarskie, stolarskie, szewskie) oraz strefę obozową. Ta ostatnia była podzielona na kilka sektorów: mieszkalny, z placem apelowym, szpitalny, żywnościowy. Na terenie obozu wybudowano około 200 obiektów, w tym 27 baraków mieszkalnych, 40 produkcyjnych, 27 budynków dla strażników. Nie dokończono budowy krematorium, budynku służącego do dezynfekcji i laboratoriów chemicznych⁵⁵. Za drutami znajdowały się także dwa kamieniołomy⁵⁶ oraz dwa miejsca straceń: dawny szaniec artyleryjski z XIX w. zwany w gwarze obozowej Hujową Górką (H-Górka, nazwa pochodzi od nazwiska esesmana Alberta Hujara) oraz Lipowy lub Cipowy Dołek (C-Dołek)⁵⁷.

Istniało także kilka podobozów mieszczących się przy większych zakładach przemysłowych: Krakowskiej Fabryce Kabli, wspomnianej już Fabryce Naczyń Emaliowanych Oskara Schindlera oraz magazynach łączności Lotnictwa Luftwaffe na Zabłociu⁵⁸.

⁵² J. Banaś, G. Fijałkowska, *Miejsca Pamięci Narodowej na terenie Podgórze*, Kraków 2006, s. 115; R. Kotarba, *Niemiecki obóz w Płaszowie 1942-1945*, Kraków 2009; E. Gawron, *Obóz Płaszów – część nazistowskiego planu eksploatacji i ludobójstwa*, [w:] *Kraków...*, s. 396-423.

⁵³ A. Bieberstein, *Zagłada Żydów w Krakowie*, Kraków 1985, s. 101.

⁵⁴ A. Skotnicki, dz. cyt., s. 26.

⁵⁵ J. Banaś, G. Fijałkowska, dz. cyt., s. 115.

⁵⁶ Jednym z nich był kamieniołom Liban, który istniał od kwietnia 1942 r. do lipca 1944 r. Powstał tam obóz karny niemieckiej służby budowlanej. Łącznie przez obóz przeszło 2000 osób. Obecnie nadal znajdują się tam scenografie z filmu Spielberga pt. „Lista Schindlera”, a w szczególności droga wyłożona kopiami macew i ogrodzenie z drutu kolczastego.

⁵⁷ A. Legutko-Ołownia, *Krakowski Kazimierz. Miasto rozstań i powrotów*, Kraków 2004, s. 181-182.

⁵⁸ J. Banaś, G. Fijałkowska, dz. cyt., s. 116.

W pierwszej fazie istnienia obozu przebywało w nim około 2000 więźniów. Liczba ta wzrosła do 10 000 po likwidacji getta w 1943 r. Ostatecznie przez obóz przeszło 25 000 więźniów numerowanych i tyleż samo przejściowych, przeznaczonych do innych obozów pracy. Więźniowie pozostawali pod nadzorem oddziałów SS, Służby Ukraińskiej oraz *Odemaków*. Kolejnymi komendantami obozu w Płaszowie byli: Horst Pilarik, Franz Müller i Amon Goeth.

W celu zatarcia śladów zbrodni Niemcy zarządzili ekshumację zwłok. Wykopano, a następnie spalono 10 000 zwłok, których prochy rozsypano na terenie całego obozu. W dniu 18 stycznia 1945 r. obóz w Płaszowie został zajęty przez Armię Czerwoną⁵⁹, polskie władze przejęły go jednak dopiero w październiku 1945 r.

Na terenie byłego obozu znajduje się kilka obiektów, o których warto wspomnieć. Jedyne całkowicie zachowany nagrobek, pozostałość po dawnych cmentarzach żydowskich, na terenie których zbudowano obóz, należy do Chaima Jakuba Abrahamera, syna Izaaka Meira, zmarłego w roku 1932. Zaraz po wojnie, w 1948 r. przy ulicy Za Torem stanęła kapliczka upamiętniająca Polaków zamordowanych w obozie karnym Liban. W 1964 r. przy ulicy Kamińskiego powstał pomnik ofiar faszyzmu zaprojektowany przez Witolda Cęckiewicza i Ryszarda Szczyrczyńskiego. Pomnik przedstawia sylwetki pięciu osób z ugiętymi głowami. Przez ich piersi przebiega głębokie pęknięcie jako symbol przerwanej życia. Na terenie obozu znajdują się monumenty upamiętniające ofiary pierwszej zbiorowej egzekucji Polaków, węgierskich Żydówek oraz wszystkich Żydów pomordowanych w obozie płaszowskim. Dzięki staraniom Fundacji Edukacji Kulturowej i Ekologicznej w 2003 r., w miejscu byłego cmentarza postawiono replikę macewy Sary Schenirer⁶⁰.

Nie trudno zauważyć braku jednolitej koncepcji upamiętnienia wszystkich ofiar obozu w Płaszowie. Teren ten został w czasach komunistycznych zapomniany a obecność Żydów i ich kultury starano się wyprzeć ze świadomości zbiorowej. Może jednak dziwić fakt, że po odzyskaniu niepodległości w 1989 r. nadal nie podejmowano działań w celu zagospodarowania tego obszaru, który przez wiele lat był miejscem bezprawnie użytkowanym przez ludzi z tak zwanego marginesu społecznego. Na terenie obozu urządzano także wyścigi motorów, niektórzy wyprowadzali tam psy, a nawet wysypywali śmieci. W roku 2006 gmina krakowska ogłosiła konkurs na zagospodarowanie obszaru dawnego obozu. Do konkursu zgłoszono dziewięć prac. Pierwsze miejsce przypadło architektom z Grupy Projektowej Proxima za „pełną wrażliwości kompozycję przestrzenną przy minimalnej interwencji w istniejący teren oraz właściwie wyważoną relację pomiędzy funkcją memoratywną a parkową”. Wszystkie prace zostały udostępnione w Galerii Architektury SARP przy Placu Szczepańskim⁶¹.

⁵⁹ Tamże.

⁶⁰ Tamże, s. 119-127; J. Gryta, *Polityka pamięci w Krakowie. Pomniki, tablice, obeliski sprzed roku 1989 poświęcone Zagładzie Żydów*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 164.

⁶¹ P. Kubisztal, *Pomysł na Płaszów*, <http://podgorze.pl/pomysl-na-oboz-paszow/> [12.06. 2009].

Główne założenia nagrodzonego projektu to uporządkowanie terenu (szaty roślinnej, wyeksponowanie elementów oryginalnych) oraz ograniczenie ingerencji do minimum. W celu jasnego rozgraniczenia przestrzeni *sacrum* od *profanum* teren obozu zostanie ogrodzony niewielkim murkiem. Do obozu będą prowadzić dwie bramy, umieszczone na jego końcach i połączone kładką. Bramy będą na swoim pierwotnym miejscu. Przy ulicy Swozowickiej będzie znajdował się parking oraz główne wejście do obozu poprzez tak zwany memoriał. Memoriał ten będzie stanowił symboliczne przejście pomiędzy teraźniejszością a przeszłością. Droga będzie prowadziła pod ziemię, gdzie, we wnętrzu pomieszczenia, znajdować się będzie ekspozycja muzealna a także obiekty służące turystom (punkt informacji, szatnie, toalety). Z przestrzeni podziemnego muzeum osoby zwiedzające obóz będą mogły wyjść rampą na kładkę łączącą obie bramy. Wzdłuż kładki znajdować się będą standy ilustrujące jak dane miejsce wyglądało podczas funkcjonowania obozu (prezentacje multimedialne). Na terenie byłego obozu zostaną wygradzone najważniejsze obiekty. Przestrzeń placu apelowego zostanie zabezpieczona stallami, na których będą wyrte nazwiska więźniów obozu. Obszar dawnych cmentarzy żydowskich wyznaczać będzie niski murek, a teren, który faktycznie był obozem (po linii zasieków) - pylony iluminowane w porze nocnej. Odtworzone zostaną także ścieżki obozowe oraz zarysy baraków. Twórcy koncepcji zapewniają, że wszystkie elementy zachowane w oryginalnym kształcie zostaną jasno wyeksponowane na tle całości założenia⁶².

Pomimo swej prostoty zwycięska koncepcja wzbudziła wiele kontrowersji. Najbardziej krytykowano główne założenie, czyli kładkę łączącą dwie bramy. Formalny protest złożyli uczestnicy konkursu – Krzysztof i Piotr Bieniowie, których skarga, dotycząca naruszania powierzchni gruntu, została jednak odrzucona przez jury konkursu. Według prawa żydowskiego nie wolno naruszać świętości cmentarzy żydowskich poprzez drażnienie ziemi. Trudno określić na jakim obszarze obozu płaszowskiego znajdują się rozrzucone prochy więźniów, co powoduje sprzeciw wobec jakichkolwiek prac ziemnych. Podczas trwania konkursu prezes Gminy Żydowskiej zwrócił się z prośbą o uwzględnienie stanowiska gminy. Kuriozalny wydaje się fakt, że przed rozstrzygnięciem konkursu nikt nie poprosił najbardziej zainteresowanych, czyli Żydów, o wyrażenie opinii. Z drugiej strony konsultacje z gminą już po zatwierdzeniu projektu doprowadziły do kompromisu i powierzchnia kładki nie będzie przytwierdzana do ziemi a jedynie położona na jej powierzchni⁶³.

Teren byłego obozu stał się także obiektem zainteresowania rządu polskiego. Wysunięto propozycję, by Płaszów otrzymał status muzeum podobnie jak Auschwitz-Birkenau. Takie rozwiązanie pociągałoby za sobą konieczność stworzenia strefy ochronnej oraz wykluczenie niektórych inwestycji w najbliższym sąsiedztwie. Obóz w Płaszowie stałby się wówczas instytucją państwową podlegającą Ministerstwu Kultury i Dziedzictwa Narodowego, co gwarantowałoby także znacznie większe fundusze niż obecnie, kiedy teren obozu znaj-

⁶² Materiały własne Grupy Projektowej Proxima. Wywiad z M. Iwańczukiem, Kraków, 21.05.2009.

⁶³ A. Kurlewicz, *Obóz Płaszów dzieli Kraków*, http://www.fortyck.pl/wiesci_inne_101.htm [29.05.2013].

duje się w gestii samorządu lokalnego. Nowelizacją ustawy rząd miał zająć się jesienią 2007 r., czyli kilka miesięcy po rozstrzygnięciu konkursu. Do chwili obecnej nie podjęto w tej sprawie ostatecznej decyzji⁶⁴. Osobą wspierającą pomysł nowelizacji ustawy był Andrzej Przewoźnik – sekretarz generalny Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa, który zginął tragicznie w katastrofie lotniczej w Smoleńsku w 2010 r.

W 2012 i 2013 r. Społeczny Komitet Odnowy Zabytków Krakowa sfinansował uporządkowanie terenu byłego obozu według projektu grupy Proxima. Na konferencji pt. „Co z tym Płaszowem?” zorganizowanej w dniu 4 czerwca 2013 r. przedstawiciel Grupy Projektowej Proxima i współtwórca projektu – Borys Czarakcziew ubolewał nad faktem, że pomimo iż teren byłego obozu formalnie należy do czterech podmiotów prawnych (miasta Kraków, Gminy Żydowskiej, Skarbu Państwa i prywatnych właścicieli) nadal nikt nie chce przyjąć odpowiedzialności za jego rewitalizację. Poinformował także o fakcie wpisania uporządkowania tego terenu przez Marszałka Województwa Małopolskiego do spisu tak zwanych zadań wspólnych województwa i gminy. Nie wiadomo jednak czy podjęcie tych działań administracyjnych faktycznie doprowadzi do rewitalizacji przestrzeni Płaszowa.

III. Apteka Pod Orłem– trzecia odsłona muzeum miejsca

W ramach implementacji rozporządzenia o utworzeniu „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” w Podgórzu mieszkający w Krakowie Żydzi mieli przeprowadzić się na prawą stronę Wisły natomiast Polacy otrzymali nakaz opuszczenia obszaru wyznaczonego pod teren getta. Rozkazowi temu nie podporządkował się Tadeusz Pankiewicz, właściciel apteki na Placu Zgody⁶⁵. Apteka Pod Orłem⁶⁶ była jedną z czterech na terenie Podgórze i jedyną, która znalazła się w granicach utworzonego getta. Początkowo Niemcy oferowali Pankiewiczowi w zamian inną z żydowskich aptek w centrum Krakowa, by w ten sposób usunąć go z Podgórze, jednak ostatecznie pozwolono mu zostać – jako jedyńemu Polakowi na stałe mieszkającemu w getcie⁶⁷.

Na polecenie Niemców apteka była czynna przez całą dobę. Od samego początku stanowiła miejsce spotkań elity intelektualnej i artystycznej getta, w czasie których czytano prasę podziemną i komentowano komunikaty wojenne. W aptece odbywały się koncerty braci Leopolda i Hermana Rosnerów⁶⁸. Po zlikwidowaniu poczty w getcie apteka stanowiła punkt kontaktowy. Przekazywaniem listów, przesyłek, pieniędzy czy informacji pomiędzy

⁶⁴ W. Pelowski, *Obóz w Płaszowie zostanie obozem zagłady* <http://wiadomosci.gazeta.pl/kraj/1,34309,4304987.html> [20.07.2013].

⁶⁵ Tadeusz Pankiewicz przejął prowadzenie apteki od swojego ojca Józefa tuż przed wybuchem II wojny światowej. A. Pióro, *Magister Tadeusz Pankiewicz. Biografia*, Kraków 2013, s. 22.

⁶⁶ Nazwa apteki pochodzi od rzeźby orła z rozpostartymi skrzydłami stanowiącego zwieńczenie mebli aptecznych. Na szyldzie budynku widniał jedynie napis: „APTEKA J. Pankiewicza” i dopiero po utworzeniu w tym miejscu muzeum nazwa „Apteka pod Orłem” została umieszczona na zewnątrz. Za: A. Pióro, *Apteka pod Orłem...*, s. 3.

⁶⁷ A. Jodłowiec-Dziedzic, *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków 2004, s. 3-5. Pankiewicz motywował swój upór tym, że jego apteka będąc jedyną w getcie, nie może zostać zamknięta ze względu na niebezpieczeństwo epidemii. M. Bednarek, *Apteka Tadeusza Pankiewicza w getcie krakowskim. Przewodnik*, Kraków 2013, s. 6. Aleksander Bieberstein w swoich wspomnieniach pisze, że Pankiewicz zrobił to dla dobra mieszkańców getta. Natomiast sam Pankiewicz pisze, że nie chciał tracić rodzinnego majątku. A. Bieberstein, dz. cyt., s. 95; T. Pankiewicz, *Apteka w getcie krakowskim*, Kraków 2012, s. 7.

⁶⁸ A. Bieberstein, dz. cyt., s. 96.

gettem a „stroną aryjską” zajmowały się pracownice Pankiewicza: mgr Irena Drożdżikowska, Helena Krywaniuk i Aurelia Danek⁶⁹.

Podczas nocnych aresztowań apteka nierzadko stanowiła miejsce schronienia, gdyż posiadała dwa wejścia: frontowe na rogu ulicy i tylne, prowadzące na podwórze kamienicy. Oprócz ludzi Pankiewicz ukrywał kilkanaście cennych zwojów Tory przechowywanych w skrytce wykonanej przez sprowadzonego specjalnie w tym celu stolarza.

W aptece oprócz materiałów medycznych (szczególnie leków nasercowych i opatrunków, często rozdawanych przez Pankiewicza za darmo) zaopatrywano ludność w farbę do włosów czy luminal, środki które pomagały mieszkańcom uniknąć deportacji⁷⁰. W czasie samych deportacji apteka była miejsce pożegnań, pracownicy zaś bardzo często stawali się depozytariuszami przedmiotów powierzonych im przez osoby deportowane.

Pankiewicz prowadził swoją aptekę przez cały okres istnienia getta. Po wojnie wielokrotnie, wraz z Ireną Drożdżikowską, występowali w charakterze świadków podczas procesów nazistów. Na prośbę przyjaciół z getta Pankiewicz opublikował swoje wspomnienia w 1947 r., pt. *Apteka pod Orłem* (Instytut Wydawniczy „Świat i Wiedza”, następnie wydana trzykrotnie – w 1982, 2003 i 2007 – przez krakowskie Wydawnictwo Literackie), która została przetłumaczona na język hebrajski, angielski, niemiecki i holenderski. Publikacja ta jest relacją bezpośredniego świadka zagłady krakowskich Żydów, co stanowi jej wyjątkową wartość.

Apteka Pod Orłem funkcjonowała bez zmian, jako własność Pankiewicza, aż do czasu upaństwowienia aptek w Polsce w 1951 r. Pankiewicz pracował na stanowisku kierownika do 1953 r. Następnie na własną prośbę został przeniesiony do apteki przy Alei 29 listopada, gdzie pracował do przejścia na emeryturę w 1974 r.⁷¹ W 1967 r. Aptekę Pod Orłem zlikwidowano a w jej pomieszczeniach został urządzony Bar Nadwiślański – restaurację najniższej kategorii. Meble i wyposażenie bezpowrotnie zniszczono a cały układ wnętrza został zmieniony. Aptekę przeniesiono do budynku przy ulicy Na Zjeździe 11, gdzie funkcjonowała do 1990 r. W 1983 r. instytut Yad Vashem przyznało T. Pankiewiczowi Medal Sprawiedliwego wśród Narodów Świata. W tym samym roku, staraniem grupy kombatanów i przyjaciół Pankiewicza, w Aptece Pod Orłem otwarto Muzeum Pamięci Narodowej z wystawą *Krakowskie Getto. Obóz Płaszowski*⁷². Muzeum funkcjonowało wówczas w ramach struktur Wydziału Kultury Urzędu Dzielnicy Kraków-Podgórze, a od 1989 r. przy Domu Kultury „Podgórze”⁷³.

⁶⁹ Tamże, s. 94-99.

⁷⁰ Farba pomagała przy „odmładzaniu” osób starszych, a luminalem uspokajano dzieci przetrzymywane w kryjówkach. A. Jodłowiec-Dziedzic, dz. cyt., s. 8.

⁷¹ A. Pióro, *Apteka pod Orłem...*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 206.

⁷² A. Pióro, *Getto krakowskie...*, s. 11-12. Wystawę przygotował zespół dobrany przez kierownika Wydziału Kultury Urzędu Dzielnicy Fryderyka Podsiadło. W jego skład wchodził: historyk Okręgowej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich w Krakowie Ryszard Kotarba oraz historyk Głównej Komisji Badania Zbrodni Hitlerowskich Magdalena Kunicka-Wyrzykowska. Autorem aranżacji plastycznej był Bogusław Koperski. A. Pióro, *Apteka pod Orłem...*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 212.

⁷³ M. Bednarek, dz. cyt., s. 3; J. Salwiński, *Pamięć i historia II wojny światowej w działalności Muzeum Historycznego Miasta Krakowa*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 140 in.

T. Pankiewicz zmarł w dniu 5 listopada 1993 r. i został pochowany na Cmentarzu Rakowickim. Wszystkie pamiątki rodzinne, dyplomy, godło apteki – drewniany orzeł i fotografie zostały przekazane Muzeum Farmacji Uniwersytetu Jagiellońskiego i obecnie są prezentowane w siedzibie muzeum przy ulicy Floriańskiej 15⁷⁴.

W 2002 r. dzięki darowiźnie Romana Polańskiego (nagroda 100 000 złotych przyznana mu przez Fundację Kultury Polskiej za film „Pianista”) oraz Fundacji Spielberga (40 000 dolarów) w pomieszczeniach apteki przeprowadzono generalny remont i urządzono wystawę stałą. W maju 2003 r. decyzją prezydenta Miasta Krakowa Apteka Pod Orłem stała się częścią Muzeum Historycznego Miasta Krakowa.

Ekspozycja *Apteka w getcie krakowskim* istniała w latach 2004-2012⁷⁵. W pierwszej, głównej sali znajdowała się lada recepturowa, kopia oryginalnego orła – symbolu apteki oraz zabytkowe meble apteczne (przypominające te oryginalne użytkowane przez Pankiewicza). Salę tę wykorzystano do zaprezentowania historii okupacyjnego Krakowa w latach 1939-1941 umieszczając na ścianach dawne zarządzenia i obwieszczenia władz okupacyjnych oraz archiwalne zdjęcia. W dawnym pokoju dyżurnym Pankiewicza znajdowała się druga część ekspozycji odnosząca się do wydarzeń z lat 1941-1943 i przedstawiająca historię krakowskiego getta. Oryginalne biurko Pankiewicza, na którym były zaprezentowane listy z wyrazami wdzięczności i pamięci nadesłane z całego świata było unikatowym eksponatem tej wystawy. Wracając do głównej sali, można było oglądać trzecią i ostatnią część ekspozycji poświęconą obozowi w Płaszowie⁷⁶.

Obecna ekspozycja stanowi trzecią już z kolei próbę przedstawienia historii getta i postaci aptekarza Pankiewicza⁷⁷. Jest to próba udana i dostosowana do aktualnych trendów w muzealnictwie. Otwarcie nowej ekspozycji stanowiło jeden z elementów obchodów 70. rocznicy likwidacji getta krakowskiego, objętych honorowym patronatem Prezydenta RP Bronisława Komorowskiego. Wystawa *Apteka Tadeusza Pankiewicza w getcie krakowskim* składa się z sześciu logicznie ze sobą połączonych części. Kluczem do zrozumienia wystawy zdają się być meble, już nie te oryginalne, ale zrekonstruowane na podstawie archiwalnych zdjęć i wspomnień. To na półkach i w szufladach zwiedzający odnajdują fragmenty życia w getcie. Dużą oraz niewątpliwie korzystną zmianą jest powrót do oryginalnego układu przestrzennego miejsca i wykorzystania całości przestrzeni na ekspozycję. Było to możliwe dzięki uzyskaniu w 2012 r. dodatkowej części budynku (po lewej stronie głównej bramy

⁷⁴ A. Jodłowiec-Dziedzic, dz. cyt., s. 13.

⁷⁵ Scenariusz wystawy przygotował zespół muzealników pod kierownictwem Eugeniusza Dudy. W jego skład wchodził kustosz Anna Jodłowiec-Dziedzic, kustosz i ówczesny kierownik oddziału Muzeum Ulica Pomorska Jacek Salwiński, pracownik oddziału Ulica Pomorska Monika Bednarek i Anna Pióro – wieloletni pracownik Muzeum Pamięci Narodowej Apteka pod Orłem. Za: J. Salwiński, *Pamięć i historia II wojny światowej...*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 143.

⁷⁶ A. Pióro, *Apteka pod Orłem...*, s. 17-29.

⁷⁷ R. Radłowska, *Nowa odsłona Apteki pod Orłem. Archiwa i relacje*, http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,13193888,Nowa_odslo_na_Apteki_Pod_Orlem_Archiwa_i_relacje.html [4.06.2013]; *W Aptecce pod Orłem otwarto nową wystawę*, http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,13575953,W_Aptecce_pod_Orlem_otwarto_nowa_wystawe_stala_ZDJECIA_.html [4.06.2013]; M. Żurawik, *Opowieści o krakowskim getcie ukryto w aptecce*, http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,13550178,Opowiesc_o_krakowskim_getcie_ukryto_w_aptece_ZDJECIA_.html#TRrelSST [4.06.2013].

wejściowej do kamienicy), która została przeznaczona na pomieszczenia przymuzealne: biuro, salę edukacyjną, kasę i toaletę.

Odzyskany układ przestrzenny ma także swoje odzwierciedlenie w nazewnictwie sal. Zwiedzanie rozpoczyna się od izby ekspedycyjnej, gdzie umiejscowiona jest lada ze starą kasą oraz segment apteczny wypełniony butelkami i słojami z medykamentami (które można otwierać) oraz kopia orła. W tej części zwiedzający może zapoznać się z historią apteki sprzed utworzenia getta. Szuflady skrywają pamiątki związane z apteką: oryginalną tabliczkę z numerem budynku, rzuty architektoniczne kamienicy, karty pocztowe i zdjęcia.

W meblach znajdujących się na wprost drzwi wejściowych, które dzielą pierwszy pokój na pół znajdują się monitory, na których można obejrzeć film opowiadający historię apteki ilustrowany archiwalnymi zdjęciami i dokumentami. Obok znajdują się dokumenty oraz przedmioty osobistego użytku związane z pracownikami zatrudnionymi przez Pankiewicza.

Po lewej stronie od wejścia znajdujemy informacje na temat obecności Żydów w Krakowie ze szczególnym uwzględnieniem początków krakowskiego getta. Na ścianie umieszczono obwieszczenie o utworzeniu „żydowskiej dzielnicy mieszkaniowej” oraz kopie wizytówek z nazwiskami krakowskich rodzin żydowskich, które zmuszone były do zamieszkania w getcie.

W kolejnej sali, izbie recepturowej po drugiej stronie segmentu z monitorami znajduje się tak zwana szafa recepturowa – wnęka, w której sporządzano leki według zgodnie ze składem podanym na recepcie. Ekspozycyjne wykorzystanie tego miejsca nawiązuje bezpośrednio do jego pierwotnej funkcji. Właśnie tutaj w szufladach znajdujemy fotografie z informacjami o losach różnych osób w getcie, „różne recepty na przeżycie” Holokaustu⁷⁸. Dodatkowo na środku znajduje się monitor, na którym można obejrzeć filmy-wywiady z mieszkańcami getta. Po przeciwnej stronie szafy recepturowej, w meblach okalających wejście do pokoju dyżurnego Pankiewicza znajdują się zdjęcia i relacje dotyczące różnych aspektów funkcjonowania getta. Odnajdujemy tutaj fragmenty wspomnień Romy Ligockiej, Haliny Nelken czy Stelli Müller-Madej, które pozwalają lepiej ukazać obraz dzieciństwa w getcie. Zamontowana w blacie sekretarzyka prezentacja multimedialna przybliży zwiedzającym historię opieki zdrowotnej. Szafy z lewej strony skrywają historie *Judenratu*, *Ordnungsdienstu* oraz Żydowskiej Organizacji Bojowej.

Przechodząc dalej znajdujemy się w pokoju dyżurnym Pankiewicza, który służył mu za mieszkanie podczas pobytu w getcie. Znajdujemy tutaj oryginalne biurko (to samo, które zostało wykorzystane w poprzedniej wersji wystawy), na którym spoczywa książka napisana przez Pankiewicza oraz telefon. Po wykręceniu odpowiednich numerów możemy usłyszeć relacje osób przebywających w getcie, ich wspomnienia. W szufladach znajdujemy korespondencję ocalałych Żydów i przyjaciół z Pankiewiczem.

⁷⁸ M. Bednarek, dz. cyt., s. 17.

W pokoju znajduje się także szafa z fartuchami aptekarskimi, kapelusze Pankiewicza i album z jego rodzinnymi zdjęciami. W oknie wiszą fotografie z akcji wysiedleńczej w getcie w czerwcu 1942 r. mające przypomnieć zwiedzającym jak blisko tragicznych wydarzeń był Pankiewicz i jak wielki obowiązek świadectwa złożyła na jego barki historia.

Czwartą częścią wystawy jest pierwotne miejsce magazynowe apteki tak zwana materialna. Tutaj została przedstawiona „złożona codzienność funkcjonowania apteki w getcie”. Zwiedzający może zobaczyć oryginalne metalowe puszkę na zioła, szafę z lekami, pojemniki na składniki do wytwarzania leków. W sali tej zapoznujemy się z „bywalcami” apteki Pankiewicza poprzez archiwalne zdjęcia i prezentację zainstalowaną w blacie stołu. Tutaj także dowiadujemy się o pomocy świadczonej krakowskim Żydom przez Polaków.

Korytarz pomiędzy materialnią a laboratorium to przestrzeń poświęcona Zagładzie. W tej części wystawy znajdujemy biogramy kilku osób wywiezionych z getta do Bełżca, a także przedmioty związane z obozem Płaszów: nadpalone książki ukryte w dawnym domu pogrzebowym czy mydło z latryny obozowej.

Ostatnim pomieszczeniem muzeum jest laboratorium, gdzie przechowywano odczyniki chemiczne. Sala ta stanowi swoiste podsumowanie ekspozycji, a centralne miejsce zajmuje medal przyznany Pankiewiczowi przez Instytut Yad Vashem⁷⁹. Na plastikowych planszach znajdują się archiwalne zdjęcia związane z powojenną historią Żydów krakowskich, fotografie związane z samym Pankiewiczem, apteką oraz Marszem Pamięci, który rok rocznie rozpoczyna się w rocznicę likwidacji krakowskiego getta. Od wielu lat właśnie w tę rocznicę mieszkańcy Krakowa i przybyli goście przechodzą drogą spod Apteki Pod Orłem do pomnika w obozie płaszowskim, by uczcić pamięć żydowskich sąsiadów, upamiętnić ofiary terroru nazistowskiego, ale także przypomnieć o ponad 700-letniej obecności Żydów w Krakowie.

Nie można oprzeć się wrażeniu, że nowa ekspozycja w Aptece Pod Orłem została dokładnie przemyślana i skrupulatnie zrealizowana⁸⁰. Każdy element ekspozycji ma swoje miejsce i swoją funkcję. Od strony merytorycznej dużą zaletą⁸¹ jest wykorzystanie wielu źródeł archiwalnych (zdjęć, map, materiałów wideo), ale także odwołanie się do wspomnień i biografii konkretnych osób przez wykorzystanie zasobów takich instytucji jak: Żydowski Instytut Historyczny im. E. Ringelbluma w Warszawie czy Instytut Yad Vashem w Jerozolimie. Spersonalizowanie historii mieszkańców getta, ukazanie historii miejsca przez konkretne biografie pozwala na w s p ó ł c z u c i e, n a u t o ż s a m i e n i e się z tymi historiami, a także być może na przyjęcie ich za część własnej historii.

Z drugiej strony pojawia się obawa, że w gęstwinie tych biogramów niknie postać Pankiewicza, a jego działalność nie jest dość wyeksponowana. Zarzut ten nie wydaje mi się być słuszny. Miejsce apteki stanowi pretekst do pokazania szerszego kontekstu, jest w pewnym

⁷⁹ Medal został przyznany na wniosek Ireny Halpern-Cynowicz, która schroniła się w aptece w czasie jednej z akcji wysiedleńczych i dzięki temu uniknęła śmierci. M. Bednarek, dz. cyt., s. 40-41.

⁸⁰ Realizacja projektu odbywała się w latach 2010-2013. Autorami scenariusza wystawy są: Monika Bednarek, Wojciech Górny, Anna Marszałek, Anna Pióro, Monika Urbanik, przy współpracy Witolda Mędykowskiego.

⁸¹ Piszę tutaj zaletą, choć właściwie odwołanie się do wszelkich możliwych źródeł jest raczej powinnością twórców wystawy.

sensie soczewką, w której ogniskuje się nasza wiedza o getcie. Podobny zabieg podjęto w Fabryce Naczyń Emaliowanych, gdzie miejsce – ściśle związane z postacią Oskara Schindlera, wprowadza zwiedzających w jakże złożoną, tematykę okupowanego Krakowa. Ta koncepcja – szerszej perspektywy, ukazywania konkretnych wydarzeń i postaci na tle tak zwanej wielkiej historii wydaje się być zabiegiem celowym.

Od strony estetycznej w ekspozycji mamy do czynienia z niewieloma oryginalnymi eksponatami (np. biurko Pankiewicza, metalowe puszki na zioła, przedmioty z obozu Płaszów), co tym bardziej przykuwa do nich naszą uwagę. Z drugiej strony np. rekonstrukcja mebli aptecznych jest tak dokładna, że wydają się być oryginalne. To właśnie dzięki meblom apteka nabrała tajemniczości. Ciemne drewniane meble stanowiące dominujący element wystroju pierwszych pięciu sal kontrastuje z laboratorium, gdzie panuje szpitalna biel i plastik. W ten prosty sposób także tematyka traumatycznej przeszłości jest jasno rozgraniczona ze współczesnością.

Analizując to miejsce przez pryzmat zwiedzającego warto podkreślić, że muzeum to wymusza na osobach je odwiedzających zaangażowanie i aktywność. Nie jesteśmy tutaj biernymi odbiorcami czytającymi etykiety pod eksponatami. Jesteśmy wciągani w opowieść o getcie krakowskim. Jesteśmy zmuszani do otwierania szuflad, przerzucania kart albumów, przeszukiwania szafek. Zwiedzający stają się odkrywcami tragicznej historii, a przez to historia ta staje się im bliższa. Tuż przy drzwiach znajdujemy zaproszenie do współ-tworzenia tego miejsca. W zwięzłym opisie dotyczącym Apteki czytamy dość żartobliwe zdanie: „Dozwolona jest niemal każda forma interakcji, z wyjątkiem konsumpcji”. Poszukiwanie to nie jest jednak łatwe. Nie podążamy za wyznaczoną jasno ramą chronologiczną historii getta⁸². Historia owa musi być złożona z misternie rozproszonych fragmentów, okruchów pamięci, fragmentów dzienników, urywków wspomnień. Zadanie to może wydać się niektórym zwiedzającym nużące, natomiast dla innych może stanowić fascynującą przygodę z historią.

W związku z otwarciem nowej ekspozycji w Aptece Pod Orłem Muzeum Historyczne Miasta Krakowa przygotowało także kilka nowych publikacji. Należy zwrócić na nie uwagę, gdyż razem z ekspozycją stanowią jedną całość narracyjną. Jako pierwszą należy wymienić cytowaną przeze mnie wielokrotnie książkę *Magister Tadeusz Pankiewicz. Biografia* autorstwa Anny Pióro⁸³. Wystawa ukazuje Pankiewicza jedynie przez pryzmat jego pracy w aptece w okresie Holokaustu, dlatego tym bardziej warto zapoznać się z książką Anny Pióro, która rozszerza ten obraz na powojenne losy aptekarza, jego kontakty ze Służbą Bezpieczeństwa oraz prywatne perypetie. Autorka ukazuje także funkcjonowanie apteki Pankiewicza w szerszym kontekście aptekarstwa i przemysłu farmaceutycznego w całej Polsce.

⁸² Dziękuję za tę celną uwagę mojej koleżance Elisabeth Büttner.

⁸³ A. Pióro, *Magister...; Biografia T. Pankiewicza – aptekarza z getta krakowskiego*, http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,13573314,Biografia_T_Pankiewicza__aptekarsza_z_krakowskiego.html#TRrelSST [4.06.2013].

Kolejną publikacją jest zbiór esejów *Apteka pod Orłem. Historia i pamięć*⁸⁴. Szkice te mają poszerzać wiedzę na tematy poruszane czy wzmiankowane w ekspozycji. Znajdujemy tutaj teksty historyczne, osobiste wspomnienia, ale także artykuły odnoszące się do, jakże szerokiej, tematyki dziedzictwa żydowskiego w Krakowie, problematyki pamięci oraz form upamiętnienia w przestrzeni muzealnej. Publikację rozpoczyna tekst Roberta Kuwałka dotyczący deportacji Żydów krakowskich do obozu zagłady w Bełżcu. Następna wydzielona część książki to osobiste refleksje Yuvala Yareacha na temat odkrywania historii członków jego rodziny, a zwłaszcza babci, która jako dziecko została ukryta po aryjskiej stronie. W podobnym tonie napisane są wspomnienia Katarzyny Zimmerer, która późno dowiedziała się o swoim żydowskim pochodzeniu, jednak to właśnie pochodzenie odcisnęło piętno na jej życiu. Opisuje ona swoją pracę przy tworzeniu wystaw i ekspozycji dotyczących krakowskich Żydów, a także odsłania kulisy pracy nad książką podejmującą temat okupowanego Krakowa. Ostatnia i najbardziej rozbudowana część publikacji odnosi się do tematyki upamiętnienia historii II wojny światowej oraz samego Holokaustu w Krakowie. Znajdujemy tutaj cztery artykuły: Jacek Salwiński porusza tematykę działań Muzeum Historycznego Miasta Krakowa pokazując jego rozwój i zmiany ekspozycji, wymuszane uwarunkowaniami politycznymi, rozwojem techniki czy oczekiwaniami odbiorców; Jan Gryta przedstawia politykę pamięci w Krakowie na podstawie pomników poświęconych Zagładzie Żydów sprzed 1989 r., Anna Pióro przybliży temat historii i zmian ekspozycji w Aptece Pod Orłem, a Jonathan Webber prezentuje rozważania na temat socjologii pamięci.

Trzecią publikacją, która jest swoistym dopełnieniem ekspozycji w Aptece Pod Orłem jest komiks o Pankiewiczu⁸⁵. Twórcą scenariusza i rysunków jest Tomasz Bereźnicki, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, krakowski rysownik, malarz i grafik, laureat wielu konkursów m.in. na temat Powstania Warszawskiego. Opiekę merytoryczną nad realizacją komiksu sprawował pracownik Muzeum Historycznego Miasta Krakowa – Wojciech Górny. Kanwą komiksu stała się oczywiście autobiograficzna książka Pankiewicza. Zarówno w książce jak i w komiksie Pankiewicz odgrywa jednocześnie rolę narratora, świadka a czasami również bohatera wydarzeń. Bereźnicki w swojej pracy pokazuje wojnę w kolorze, unikając nie tylko biało-czarnych barw, ale także ocen. Autor przybliży czytelnikom realia życia w getcie, choć wielość postaci i wielowątkowość narracji może stanowić wyzwanie dla osób nie znających historii wojennego Krakowa. Promocja komiksu odbyła się 27 stycznia 2013 r. w dawnej Fabryce Oskara Schindlera. Być może taka atrakcyjna dla młodszego pokolenia forma przekazu oraz fakt, że komiks został opublikowany także po angielsku pozwoli historii Pankiewicza i historii krakowskiego getta dotrzeć do szerszego kręgu odbiorców⁸⁶.

⁸⁴ *Apteka pod Orłem...*

⁸⁵ T. Bereźnicki, *Aptekarz w getcie krakowskim*, Kraków 2013.

⁸⁶ A. Kalisz, *Historia krakowskiego getta opowiedziana słowami Pankiewicza i ołówkiem Bereźnickiego. Recenzja komiksu Tomasza Bereźnickiego „Aptekarz w getcie krakowskim”*, materiały niepublikowane, dzięki uprzejmości Autorki; B. Kuraś, *Komiks opowiada o Holokauście i krakowskim getcie*, http://krakow.gazeta.pl/krakow/1,44425,13300667,Komiks_opowiada_o_Holokauście_i_krakowskim_getcie.html#TRrelSST [4.06.2013].

Nie sposób analizować ekspozycji w Aptece Pod Orłem pomijając dwa inne oddziały Muzeum Historycznego Miasta Krakowa: opisaną już była fabrykę Oskara Schindlera i Muzeum na ulicy Pomorskiej z ekspozycją „Krakowianie wobec terroru 1939-1945-1956”⁸⁷. Niewątpliwie Apteka Pod Orłem wpisuje się w tę samą stylizację. Najbardziej bezpośrednim połączeniem może być stara kasa umieszczona na ladzie aptecznej, która w rzeczywistości jest stemplownicą. Zwiedzający mogą na specjalnych kartach upamiętnić swoją wizytę w muzeum przez odbicie na nich kopii pieczętki używanej przez samego Pankiewicza. Innym przykładem może być umieszczenie prezentacji multimedialnych w ramach okiennych czy w ogóle ciekawy sposób wykorzystania multimediiów (np. telefon z relacjami świadków historii). Nie można analizować tych ekspozycji oddzielnie nie tylko ze względów na podobieństwa kompozycyjne, które wynikają także z faktu, że tworzyły je w większości te same osoby. Wszystkie trzy nowe ekspozycje były pomyślane i zrealizowane jako elementy jednego cyklu narracyjnego tak zwanej Trasy Pamięci, której celem jest przedstawienie historii okupowanego Krakowa⁸⁸.

Apteka Pod Orłem stanowi ważne miejsce na turystycznej mapie Krakowa. Od 1983 r. znajduje się także w programie nauczania o Holokauście przygotowanym przez Ministerstwo Edukacji Izraela, a od 1988 r. w programie Marszu Żywych. Stanowi to powód przyjazdów wielu grup izraelskich. Aptekę odwiedza średnio 60 000 osób rocznie, w większości są to zwiedzający z zagranicy⁸⁹. Dla Polaków apteka jest ściśle związana z osobą Pankiewicza i jego bohaterską postawą.

Działania podejmowane zarówno przez Urząd Miasta jak i Muzeum Historyczne Miasta Krakowa doprowadziły do udanej rewitalizacji wielu obiektów dziedzictwa żydowskiego w Podgórzu. Z jednej strony jest to niewątpliwie dobry znak na drodze przywracania pamięci historii II wojny światowej, a zwłaszcza Holokaustu. Pamięć ta wyparta i zniekształcona przez propagandę w czasach PRL-u powraca dzisiaj ze zdwojoną siłą. Z drugiej strony odnowione obiekty stanowią miejsca atrakcyjne i bez trudu przyciągają licznych turystów. Pozostaje mieć tylko nadzieję, że wraz za tym turystycznym ożywieniem w Podgórzu będzie szła gruntowna edukacja, a miejsca pamięci będą stanowić także obiekty odwiedzane przez mieszkańców Krakowa, a nie tylko turystów z zagranicy. Nadzieja ta nie jest bezpodstawna jeśli przeanalizuje się dotychczasowe działania i projekty edukacyjne podejmowane przez Muzeum Historyczne Miasta Krakowa.

Niezwykle istotnym jest także przyjęcie odpowiedzialności za dziedzictwo żydowskie, które pozostało. Owocne realizacje muzealne wykreowane przez zespoły architektów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa, także tytułowa Apteka Pod Orłem, kontrastują z ciągle nierozwiązaną sprawą obozu Płaszów, która jest nieustannym „wyrzutem sumienia” miasta Krakowa. Apteka Pod Orłem zyskała „nowe życie”, pamięć o historii getta została po raz kolejny przywrócona, kto wie, być może niedługo będziemy świadkami rewitalizacji byłego obozu w Płaszowie? Czas pokaże.

⁸⁷ J. Salwiński, dz. cyt., s. 118 i in.

⁸⁸ A. Pióro, *Apteka pod Orłem...*, [w:] *Apteka pod Orłem...*, s. 226.

⁸⁹ Tamże, s. 220.

The Eagle Pharmacy in Krakow's Podgórze – New Exhibit in the Light of the Changes of the Jewish Heritage

The article is an analysis of the new exhibit in the Eagle Pharmacy – branch of the Historical Museum of the City of Kraków. The Pharmacy is situated in Podgórze, district where was located Jewish ghetto during 2nd World War. The owner of the Pharmacy – Tadeusz Pankeiwicz, was the only Pole who was allowed to live in ghetto while the Holocaust. He was the witness of the events and also he tried to help the people who were forced to live in the ghetto. The Pharmacy was a place of the meetings, where the inhabitants of the ghetto could forget about the everyday sorrows and trauma of the Holocaust. The article is divided into three parts. The first one is a short history of the district. The second refers to the other sites of Jewish heritage which were renovated in Podgórze lately such as: Ghetto Heroes' Square, former Schindler's Factory and camp Płaszów. The third part is analysis of the new exhibit in the rooms of the Pharmacy.